

Terug naar 1984

Het CAR bestaat 40 jaar. Een jaar lang gaan we terug naar de eerste opgraving, 1984 in de Breestraat. Elke maand zetten we één van de vondsten van toen in de spotlights. Dit keer is het een boender.

Opgravingscode: BRE 23
Vindplaats: Breestraat
Vondstnummer: 220 – H4
x-coördinaat: 154.988
y-coördinaat: 463.117
Gevonden in: 1984
Datering: 16de eeuw

Tekst: Margreet van Til
Centrum voor Archeologie
Westsingel 46
3811BB - Amersfoort
033-4637797
archeologie@amersfoort.nl

Vondst van de Maand

Vondst van de Maand is een informatieblad waarin meer informatie te vinden is over de vondst die een maand lang speciale aandacht krijgt in het Archeologisch Centrum aan de Westsingel 46 te Amersfoort

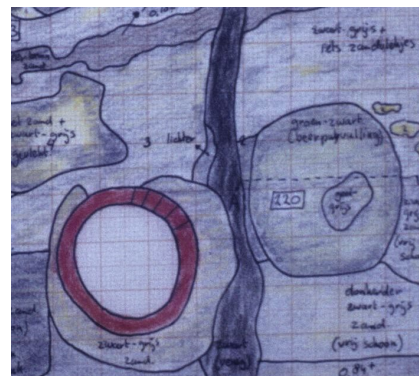
De hei op

De eerste opgraving

Het was onze allereerste opgraving, die in 1984 in de Breestraat. Het Centrum voor Archeologie in Amersfoort bestond nog maar net en kon meteen aan de bak. Niet alleen overigens, want ook de AWN (Archeologische Werkgemeenschap Nederland) en de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek, tegenwoordig RCE, waren erbij betrokken.

De oude markthallen van rond 1920 die in 1984 nog steeds aan de Breestraat stonden, moesten plaats maken voor woningen. Het was het startpunt voor de eerste opgraving in de middeleeuwse binnenstad, op de kop af 40 jaar geleden.

In een kuil naast een beerput troffen de archeologen allerlei afval aan, vermoedelijk afkomstig uit de naastgelegen beerput.

Opgrovingstekening met links een beerput en rechts de min of meer ronde afvalkuil

Tussen alle vondsten bleek zich een boender van dopheide te vinden.

Dopheide

Boenders in soorten en maten

Boenders, bezems, borstels, ze zijn er in soorten en maten, al naar gelang waar ze voor dienen. Voor buiten of binnen, van varkenshaar of van vezels en twijgen. Er zijn lange boenders voor vloeren, kortere voor houtwerk, heiboenders voor in de keuken of op de boerderij.

En in alle gevallen boen, schrob, borstel of 'schuijer' (borstel) je ermee, om maar eens een oud woord te gebruiken.

Breestraat-boender

De boender uit de Breestraat is gevonden in een afvalkuil. Die kuil lag naast een beerput (zie tekening hiernaast). Waarschijnlijk is de beerput een keer leeggehaald en is het afval in de kuil ernaast gedumpt.

Hij is gemaakt van dopheide. De takjes lijken aaneengekoekt door de beer of door klei. Het is in ieder geval een compact geheel. Banden die de heide bijeen houden zijn er niet meer. Die zullen er waarschijnlijk wel gezeten hebben. De steel is behoorlijk beschadigd. Uit wat voor hout die bestaat is niet onderzocht; daarvoor zou een

deel van de steel afgezaagd moeten worden en dan blijft er helemaal weinig van over.

Op basis van de overige vondsten uit de kuil waar hij gevonden is, weten we dat hij uit de 16de eeuw dateert.

Hij heeft waarschijnlijk bij één van de huishoudens daar gehoord en is op een gegeven moment bij het afval terechtgekomen.

De boender uit de Breestraat, 16e eeuw

Een heiboender als schuurspons

Zo'n heiboender is je schuurspons in de keuken. Met fijn zand in plaats van Cif -of welk ander schuurmiddel dan ook- schuur je je potten, pannen en gootsteen tot ze weer blinken. Dat gaat prima, de heidewijgen waarvan hij gemaakt is, zijn er taai genoeg voor. En dat is precies de reden waarom ze die boenders van dopheide maken. Struikheide is veel minder taai en daardoor minder goed bruikbaar.

Hij ligt standaard in elke keuken en zal eeuwenlang dienst doen. Tot pak en beet 100 jaar geleden

worden ze frequent gebruikt. Daarna verdwijnen ze langzaam maar zeker uit beeld, maar pas in de jaren '60 van de vorige eeuw verdwijnen ze echt doordat er steeds meer producten van kunststof komen. Nu is alleen de achternaam Bezembinder nog over. En vondsten zoals onze heiboender natuurlijk.

Beeld van een bezembinder in Schoonderbaken, België

Niet alleen in de keuken

Overigens is het niet alleen de keuken waar je hem vindt: als op de boerderij de koeien zomers de wei in gaan, moeten de stallen schoon geschrobd worden. Het is de taak van de vrouwen. Met heiboenders schuren en boenen ze net zo lang tot al het vastgekoekte vuil verdwenen is. Daarna gaat er een nieuwe laag witkalk op de wanden, zodat de stal weer spic en span is voor de volgende winter. En zo maken ze ook emmers en melkbussen schoon met een heiboender.

Zwaar werk en geen vetpot

Multi-inzetbaar dus, zo'n ding, maar absoluut geen pretje om ze te maken. En geen vetpot. Het is seizoenswerk en dan hoofdzakelijk in regio's met veel heide voorhanden; zoals in de regio Amersfoort.

In het voorjaar trek je erop uit om twijgen van dopheide (van de oudere planten) te plukken. Met de hand wel te verstaan en dat is geen fijn werkje: de twijgen snijden in je handen en leveren aller-

lei nare wondjes op.

Tot de winter laat je de heide drogen en dan maak je er boenders van. Voor één kleine boender heb je twee armen vol heide nodig en een paar sterke handen: je rolt en kneedt de heide tot een cilindervormige bundel. Daarna bind je de heide met een speciale strop samen tot een keihard rolletje, met touw, ijzerdraad of gespleten wilgentwijgen. Het vergt oefening om dat te kunnen doen.

De onderkant van de boender wordt recht afgesneden.

Ook bezems maken ze wel van dopheide.

Heidebezem, 1575-1625, Rotterdam

Boenders maken in regio's met veel heide is vaak een bijverdienste. Het zijn meestal boeren die het naast hun eigenlijke werk doen. Hun kinderen leren het van jongs af aan.

En anders is het de boendermaker of 'beesemmaecker', die ze maakt naast alle andere borstels, bezems, stoffers en kwasten.

Ze maken boenders, bezems en handvegers van dopheide, maar ook borstels en bezems van berkentwijgen, brem of van de hutentutplant, van varkenshaar of andere haarsoorten.

Het is maar waar ze voor bedoeld zijn: een bezem voor buiten op straat vraagt bijvoorbeeld om andere materialen dan die voor binnenshuis.

Huttentutplant

Ook andere twijgen worden met de hand geplukt en verwerkt en ook die kunnen akelige wondjes veroorzaken.

Later worden ze overigens gesneden i.p.v. geplukt, door mensen die dit in hun vrije tijd doen, als bijverdienste. De twijgen leveren ze af bij de boendermaker.

Bij varkenshaar is het proces natuurlijk anders: dat gaat van schoonmaken, naar rechtmaken, de haren richten tot, net zoals in andere gevallen, op lengte bundelen en afsnijden.

Het is zwaar werk, stoffig ook; zodra je een bundeltje twijgen pakt, dwarrelt dat stof op. Soms is de heide vochtig en schimmelig. En daar wordt de lucht dan weer broeierig van.

Los daarvan is het niet echt een beroep dat in aanzien staat en waarmee het grote geld binnenloopt, integendeel zelfs. Er wordt slecht voor betaald en alleen van het bezembinden leven is over het algemeen niet eenvoudig.

Op een bezem door de lucht

Boenen en schrobben is één ding, een bezem als vervoermiddel is iets anders. Want bij die bezem kunnen we ook aan heksen denken die erop door de lucht vliegen, door hun schoorsteen naar buiten, terwijl er in die schoorsteen een heksenketel staat te brouwen met gevaarlijk spul erin.

Waar komt dat beeld vandaan, van de heks en van haar bezem?

Het geloof in toverij is al zo oud als de wereld. Al ver voor het christendom gaan mensen naar magiërs. Zij helpen met geneeskrachtige kruiden en met toverij bij bijvoorbeeld ziekte of geboorte. Vaak zijn dat vrouwen.

Een pact met de duivel

In de vroege middeleeuwen verandert het beeld: de natuurgenezers zouden juist kwaads in de zint hebben.

Het is een hardnekkig bijgeloof: misoogsten, ziekte, dood, onverklaarbare rampen, langdurige droogte, vorst of regen, het zou allemaal de schuld zijn van heksen. Ze zouden een pact met de duivel hebben gesloten, 's nachts op een bezem naar hun heksenbijeenkomst vliegen om de duivel te aanbidden en de opdracht hebben voor zo veel mogelijk kwaadwaardige betoveringen te zorgen. Men is, kortom, als de dood voor heksen.

De kruidenvrouwtjes van weleer zijn een makkelijk slachtoffer. Het zijn vaak oudere vrouwen, alleenstaand en machteloos; ze leven net iets anders dan anderen en dat maakt ze verdacht.

Overigens, er zijn ook mannen die het stempel heks krijgen, of mensen van wie wij nu bijvoorbeeld zouden zeggen dat ze psychiatrisch patiënt zijn.

Heksenvervolgingen

De kerk houdt zich lang afzijdig, maar als die in de 14^e eeuw een ommezwaai maakt, gaat het hard. Het begint een eeuw eerder met ketters. Hun geloofsleer wijkt af van die van de kerk en dat kan niet door de kerkelijke beugel. Ze moeten te vuur en te zwaard bestreden worden en daarbij gaat het er wreed aan toe.

In de 14e eeuw worden ook heksen, tovenaars en tovenaressen hierin meegenomen. Sterker nog, het wordt zelfs als nog erger ge-

zien, want hier is de duivel zelf aan het werk.

Je zult moeten bewijzen dat je geen heks bent, anders wacht de brandstapel. En dat is geen sinecure: één van de methoden is om de verdachte geboeid in het water te gooien. Verdrink je, dan ben je onschuldig, blijf je drijven, dan ben je schuldig...

De angst van zowel kerk als mensen zorgt voor grootschalige heksenvervolgingen. Het hoogtepunt ligt tussen ca. 1450 en ca 1750, in Nederland en elders in Europa. Vele duizenden vinden op deze manier de dood; 80% ervan is vrouw.

Beeldcultuur

Vanaf de 15^e eeuw ontstaat er zoiets als een beeldcultuur rondom heksen. In schilderijen, prenten, houtsneden enz. gaan kunstenaars ze meer en meer weer geven als vrouwen die op een bezem, stok of een dier door de lucht vliegen.

Heksen op een bezem uit een handschrift van Martin le France, Le champion des dames, 1451

Het is nog steeds het beeld dat wij hebben.

Bronnen

1. Krauwer, M: Een stads-kernonderzoek in Amersfoort. *FleHITE Tijdschrift van verleden en heden voor Oost Utrecht*. 18de jaargang, mei 1987
2. <https://bodenvondsten.rotterdam.nl/>
3. <http://www.beroepenvan.toen.nl/>
4. <https://isgeschiedenis.nl/reportage/verdwenen-beroep>
5. <https://historiek.net/>
6. <https://historianet.nl/>
7. <https://nl.wikipedia.org/>